

УДК 94(477.74-21):352.075.2:070«1908/1913»

В. В. Герасименко

**ДІЯЛЬНІСТЬ МАЛОВІДОМОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ
ОДЕСИ М. І. МОЙСЕЄВА НА СТОРІНКАХ
«ІЗВЕСТИЙ ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ»
(1908–1913)**

Герасименко Вікторія Вікторівна — аспірантка кафедри історії України факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, e-mail: samvika2086@gmail.com

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
вул. Єлисаветинська, 12, Одеса, 65082, Україна

АНОТАЦІЯ

У статті на основі матеріалів газети «Известия Одесской городской думы» досліджено діяльність Миколи Івановича Мойсеєва в Одеській міській думі протягом його перебування на посаді міського голови у 1908–1913 рр. Зокрема, розглянуті рішення у сфері покращення благоустрою міста та удосконалення роботи міських служб, освіти, охорони здоров'я та культури. Вперше подано біографічну довідку про М. Мойсеєва на основі аналізу архівних джерел, преси та довідників. Зроблено висновок про різнобічність та прогресивність поглядів міського голови М. Мойсеєва.

Ключові слова: історія Одеси; М. Мойсеєв; історія міського господарства.

В. В. Герасименко

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МАЛОИЗВЕСТНОГО ГОРОДСКОГО
ГОЛОВЫ ОДЕССЫ Н. И. МОЙСЕЕВА НА СТРАНИЦАХ
«ИЗВЕСТИЙ ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ»
(1908–1913)**

Герасименко Виктория Викторовна — аспирантка кафедры истории Украины факультета истории и философии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, e-mail: samvika2086@gmail.com

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова
ул. Елисаветинская, 12, Одесса, 65082, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье на основе материалов газеты «Известия Одесской городской думы» исследована деятельность Николая Ивановича Моисеева в Одесской городской думе в течение его пребывания в должности городского головы в 1908–1913 гг. В частности, рассмотрены решения в сфере улучшения благоустройства города и усовершенствования работы городских служб, образования, здравоохранения и культуры. Впервые представлена биографическая справка о Н. И. Моисееве на основе анализа архивных источников, прессы и справочников. Сделан вывод о разносторонности и прогрессивности взглядов городского головы Н. И. Моисеева.

Ключевые слова: история Одессы; Н. Моисеев; история городского хозяйства.

V. V. Herasymenko

**THE ACTIVITY OF THE LITTLE-KNOWN CITY MAYOR
OF ODESA M. I. MOISEIEV ON THE PAGES
OF «NEWS OF THE ODESA CITY DUMA»
(1908–1913)**

Herasymenko Viktoriia Viktorivna — post-graduate student, Faculty of History and Philosophy of the Odesa National I. I. Mechnikov University, e-mail: samvika2086@gmail.com

Odesa National I. I. Mechnikov University
Elysavetyns'ka str., 12, Odesa, 65082, Ukraine

ABSTRACT

In the article were investigated Nikolai Ivanovich Moiseyev's activities in the Odesa City Duma during his tenure as mayor in 1908–1913, which based on materials from the newspaper «Odesa City Duma News». In particular, decisions were considered in the area of improving the improvement of the city and improving the work of urban services, education, health and culture. For the first time biographical information about M. Moiseev is presented on the basis of analysis of archival sources, press and reference books. The conclusion was made about the versatility and progressiveness of the views of the mayor M. Moiseyev.

Key words: history of Odesa; M. Moiseev; history of urban economy.

Розвиток місцевого самоврядування є однією з актуальних проблем сучасного громадянського суспільства в Україні. Для ефективної роботи цієї структури необхідно використовувати досвід попередніх поколінь. Зокрема, необхідно звернутись до досвіду дорадянського періоду — другої половини XIX — початку XX ст., коли міське самоврядування (попри наявність обмежень права голосу для певних категорій городян) функціонувало в містах Наддніпрянської України. Цікавим та корисним для сьогодення може бути й вивчення діяльності постатей міських голів Наддніпрянщини вказаного періоду, зокрема осіб, які очолювали міське самоврядування у найбільшому на початок XX ст. місті України — Одесі. В науковій літературі вже приділялася увага таким очільникам цього міста, як Г. Г. Маразлі, М. О. Новосельський та П. О. Зелений. Діяльність інших представників плеяди одеських міських голів дру-

гої половини XIX — початку XX ст. залишається і досі недостатньо вивченою.

Одним із таких маловідомих мерів міста залишається Микола Іванович Мойсеев. Його особистість досі не була предметом наукових або краєзнавчих досліджень. За свій термін перебування при владі він здійснив багато справ у більшості сфер життя Одеси, залишивши по собі слід в історії приморського краю.

На початку наведемо загальні біографічні відомості про життя М. І. Мойсеева, які були нами зібрані з різних джерел та наукових праць. М. І. Мойсеев народився в 1855 р. в Одесі. Після закінчення в 1881 р. курсу наук на юридичному факультеті Одеського (Новоросійського) університету він був призначений кандидатом на посаду судді при одеській судовій палаті. У 1884–1899 рр. М. І. Мойсеев обирався мировим суддею [1, с. 120; 2, с. 128; 3, с. 129], а від 1899 р. став почесним мировим суддею [4, с. 141; 5; 6, с. 324]. У 1906 р. М. І. Мойсеев був представлений до чину дійсного статського радника, а в 1909 р. — камергера. Між іншим, М. І. Мойсеев був надзвичайним посланцем і повноважним міністром при Ватикані [7, с. 437].

Від 1897 р. М. І. Мойсеев з'являється у списках гласних одеської думи [8], а у 1908–1913 рр. — він діючий міський голова Одеси [9, арк. 1–2, 6–7]. У 1912 р., у зв'язку з хворобою нирок М. І. Мойсеев написав прохання про відставку, але його вмовили залишитися на посаді міського голови до кінця терміну [10, с. 1135].

М. І. Мойсеев мав багато державних медалей і нагород, як російських, так і іноземних: ордени Св. Станіслава 2-го ст., Св. Володимира 4-го ст., Св. Анни 2-го та 3-го ст., медалі «В пам'ять царствования імператора Александра III», «В пам'ять 300-летия царствования дома Романовых» [9, арк. 11]. Іноземні нагороди: французький орден Почесного легіону, офіцерський хрест, грецький орден Спасителя, офіцерський хрест, персидський Лева й Сонця 2-го ст., чорногорський орден князя Даниїла I 1-го ст., румунський орден Корони, офіцерський хрест, болгарський орден «За гражданские заслуги», сербські ордени Св. Савви 1-го ст. та Білого Орла 3-го ст. [7, с. 437].

М. І. Мойсеев був одружений на Наталії Василівні, з дворянського роду Катеринославської губернії. Вони мали двох дітей:

сина Михайла (1883 р. н.) та дочку Івну (1887 р. н.) [11, арк. 6 зв.-7]. В Одесі подружжя Мойсеевих проживало за адресами — вул. Херсонська, 38 [68, с. 120; 69, с. 128] та вул. Садова, 14 [11, арк. 6 зв.-7]. М. І. Мойсеев помер в Одесі, в ніч на 1 березня 1915 р., був похований у фамільному склепі на Старому християнському кладовищі Одеси (знищеному у радянські роки).

Діяльність М. І. Мойсеева на посаді міського голови Одеси ми розглядатимемо передусім за матеріалами офіційного органу одеського міського самоврядування — «Известий Одесской городской думы». М. І. Мойсеев вступив офіційно на посаду міського голови у квітні 1908 р., через дострокове звільнення з посади свого попередника — В. Я. Протопопова [9, арк. 7; 12, с. 559]. Після виборів нового складу думи у 1909 р., М. І. Мойсеев був повторно обраний на посаду. Його єдиним конкурентом був Б. О. Пелікан, який обійняв посаду міського голови в 1913 р. [13]. З останнім М. І. Мойсеева пов'язує політична боротьба в міській думі протягом 1909–1913 рр. Спочатку Б. О. Пелікан прихильно ставився до М. І. Мойсеева, але, бажання якомога більшого впливу і влади в місті почалась суперечка, яка призвела до розділу думи на декілька таборів — «мойсеевців» й «пеліканівців» та досить неприємної ситуації зі звинуваченням у пресі щодо хабарництва діючої влади в місті [14, с. 128–129, 169, 187].

Тим не менш М. І. Мойсеев зміг здійснити багато справ у 1908–1913 рр. В організації роботи думи та управи відбулись зміни у процедурі проведення виборів гласних на 1909–1913 рр. — способом подачі записок, не кулями [15, с. 504; 16, с. 3142–3143]; у виборах членів Державної думи від міста Одеси (на основі рішення комісії та записки гласного Б. О. Пелікана про шкідливість євреїв у вирішенні державних справ Російської імперії) [17, с. 2342; 18, с. 2797–2798]. Було затверджено новий розподіл обов'язків між міським головою, товаришем міського голови, членами управи [19, с. 862–868] та членами будівельного відділення [15, с. 511–514], підтримано клопотання про заміщення міського голови на засіданнях Судової Палати зі становими представниками [20, с. 2328] та асигновано кошти на утримання 2 нових членів управи та канцелярії відділу благодійності [19, с. 869–870].

У фінансовій сфері М. І. Мойсеєв здійснив поновлення клопотання про продовження отримання містом щорічно 300 000 руб. з сум портових зборів і про повернення 187, 224 руб. 40 коп. мостового капіталу [21, с. 1769], про збільшення розміру платні товаришу міського голови до 9 000 руб. [22, с. 1151–1152], про зміну статуту Одеського міського кредитного товариства [23, с. 524–525]. Міський голова встановив податок на вантажі, що привозять або вивозять зі станцій Одеської залізниці [15, с. 495–497; 24, с. 1550–1555; 25, с. 453–458]; намагався провести заміну лікарняного податку санітарним задля поліпшення санітарного стану міста [26, с. 1496–1498; 22, с. 1146–114; 27, с. 17–19] та відміну податку з білетів на вистави та розважальні заходи на користь міста [28, с. 2717]. Відбулось встановлення збору коштів на користь міста з орендної плати за торгові, промислові та ремісничі приміщення [29, с. 1401–1404] та клопотання про зниження державного податку з нерухомості до 4 % чистого доходу та подовження до двох місяців терміну подання скарг на обкладання податком [20, с. 2328].

Микола Іванович посприяв відкриттю Міського громадського банку [18, с. 2799–2800; 19, с. 811–852] та Одеського міського ломбарду [30, с. 3554–3583; 31, с. 1948–1949; 22, с. 1151; 32, с. 2160].

Завдяки М. І. Мойсеєву у торгівлі відбулось створення ринку свиней [33, с. 2178]; прийняття інструкції виконавчої торгової комісії [16, с. 3100–3103] та обов'язкових постанов про час торгівлі в м. Одесі [16, с. 3151–3159; 34, с. 51–52] й для торгівлі на обочині [16, с. 3160–3162]; утвердження проекту обов'язкових постанов для продавців старовиною [16, с. 3139–3140]. Міський голова подав ініціативу про заборону перепродавати квитки на вистави, концерти та маскаради за завищеними цінами [35, с. 1232–1234] та про проведення в Одесі двох щорічних кінських ярмарків [36, с. 1411–1412].

За свій час на посаді очільника Одеси М. І. Мойсеєв проводив декілька разів асигнування коштів для посилення штату поліції [34, с. 59; 27, с. 16; 37, с. 1629] та підтримки державного військового флоту [38, с. 3150]. У 1912 р. було відкрито кримінальну справу проти авторів статей, що містили наклеп на міську думу та редакторів газет «Южная мысль», «Срочная Вечерняя Почта», «Голос Одессы» та «Одесская Почта» [39,

с. 1954–1955]. Для пожежної команди було здійснено купівлю рятувального апарату «Дрегера» [33, с. 2166].

У справах водогону М. І. Мойсеєв скасував постанову думи про обрання особливого представника для комісії з питань водогону [16, с. 3142]. Ним було асигновано кошти для створення водогону прісної води для купалень Куяльницького лиману [40, с. 1580], на облаштування незамерзаючих кранів [41, с. 1233], на ремонт резервуарів на станції «Чумка» [42, с. 630], на ремонт водомірів та для встановлення фільтру на станції «Дністер» [24, с. 1562, 1570]. Відбулось переоблаштування водогону у вигляді проведення морської води до одеських міських скотобоєнь [18, с. 2801] та проведення магістралі частково вул. Балківською [22, с. 1157]. В думі обговорювалось клопотання Бельгійського товариства про будівництво водогону з морською водою для роботи центральної станції електричних доріг на території, підвладній Портовому управлінню [43, с. 6–8; 44, с. 427–430], та утвердження посади помічника у справі діловодства на станції «Чумка» [42, с. 631].

Для забезпечення освітлення міста М. І. Мойсеєв отримав пропозиції спорудження та експлуатації від трьох компаній: бельгійського інженера Р. Легоде, Руського товариства загальної компанії та Акціонерного товариства руських електротехнічних заводів Сіменс і Гальске, Міжнародного електричного товариства та Східного електричного синдикату [21, с. 1766; 16, с. 3146–3147]. Найбільш сприятливою виявилась пропозиція інженера Р. Легоде, з яким і було підписано контракт на спорудження нової електростанції [16, с. 3163; 30, с. 3552–3154; 34, с. 62–105; 45, с. 902–903; 26, с. 1487–1489]. Пану Маргулісу було запропоновано продовження на 2 роки оренди міської електростанції, якщо він понизить тариф [46, с. 1258–1259]. Щодо газового заводу — після виборів можливих кандидатів, зупинились на компанії «Дессау», що могла б допомогти місту керувати газовим заводом, удосконалити його роботу та збільшити прибутки [15, с. 493–495; 47, с. 893–895; 33, с. 2161–2165; 19, с. 856–857; 36, с. 1401–1402; 48, с. 2592].

Для поліпшення роботи міського транспорту та шляхів сполучення М. І. Мойсеєв активно сприяв позитивному рішення у питанні проведення залізничного шляху «Одеса — Бахмач» (для коротшого з'єднання Одеси з Петербургом, Москвою та

Донецьким вугільним басейном) [49, с. 2238] й розпочалась розробка проекту станцій та шляхів вищевказаного напрямку [15, с. 511–519; 35, с. 1242–1244; 50, с. 2540–2545]. У справах електрифікації трамваїв було створено особливий відділ при будівничому комітеті, що мав займатись втіленням в життя договору з Бельгійським акціонерним товариством Одеських кінно-залізничних шляхів [46, с. 1260]. Через судові справи з Бельгійським товариством у думі постійно переглядалися проекти, редагувалися напрямки руху трамваїв та затримувалися будівничі роботи [17, с. 2416–2417; 26, с. 1490–1496; 50, с. 2529; 37, с. 1656; 51, с. 3143; 52, арк. 59зв]. Миколою Івановичем було запропоновано введення пільгового проїзду для учнів та студентів електричним трамваєм — доказом служить форма та білет, термін проїзду становив півроку [22, с. 1163–1164]. Також були підтримані проекти охорони руху вуличними шляхами й залізничними коліями, руху електричних трамваїв та їх використання [20, с. 2316–2326].

М. І. Мойсеев, як і його попередники, встиг провести багато ініціатив у сфері облаштування міста — створення зон відпочинку на Соборній, Олександрівській, Олексіївській, Прохорівській та Круглій площах [21, с. 1810; 49, с. 2237; 40, с. 1571, 1575; 17, с. 2418; 28, с. 2722; 20, с. 2332; 25, с. 435], благоустрій міських лиманів, дачі «Ланжерон», Олександрівського парку, Ботанічного та Дюковського садів [30, с. 3589–3590; 35, с. 1242; 45, с. 907], створення проекту Зоологічного саду [25, с. 452; 37, с. 1613], викуп землі або міських споруд, надання з міського земельного фонду ділянок для забудови [41, с. 1219–1221; 48, с. 2591; 51, с. 2889; 52, арк. 35–35зв], ремонт міських споруд [28, с. 2720; 42, с. 631; 22, с. 1165], повторне мощення доріг [40, с. 1571–1572; 18, с. 2802; 45, с. 911; 47, с. 903; 25, с. 458; 36, с. 1401–1404; 48, с. 2572], розширення та облаштування міських та приміських доріг [37, с. 1657], каналізація на окраїнах міста [33, с. 2174–2177], розширення кордонів Одеського порту [21, с. 1771; 35, с. 1218, 1230–1231], створення нової Хлібної гавані в районі Пересипу [53, с. 1987–1990; 33, с. 2168; 36, с. 1414–1415].

Для належної роботи вчителів, учнів та студентів М. І. Мойсеев подав ініціативу введення у всіх міських народних училищах уроків гімнастики та військової підготовки [18, с. 2802–

2803], введення загального навчання [45, с. 906], спорудження будівель училищ і виділення фінансів для цієї справи зі шкільно-будівничого фонду [26, с. 1505], створення клінік при Новоросійському університеті для студентів з навчальною метою [34, с. 105–106]. Було відкрито Патріотичне міське 4-класне училище для дівчат [26, с. 1506–1509; 54, с. 1751; 55, с. 2602], створено при будівничому відділенні міської управи технічної бібліотеки [15, с. 502], надруковано книги, присвячені Вітчизняній війні 1812 р., для безкоштовного поширення серед учнів міських училищ, до 100-літнього ювілею цієї події [28, с. 76; 39, с. 1946–1947]. Також привертає увагу асигнування М. І. Мойсеєвим коштів для розбору та систематизації старих справ міського архіву, що мають відношення до історії Одеси [52, арк. 45].

У 1908–1913 рр. М. І. Мойсеєв передав театр М. Ф. Багрову на 5 років в оренду [33, с. 2174; 39, с. 1946], але наступного року театр вже перейшов до О. І. Сибірякова [52, арк. 27]. Також був оголошений конкурс на переулаштування електричного освітлення в театральній будівлі [37, с. 1633–1634]. Було асигновано кошти для нагороди робітників та видання історичної брошури до 25-літнього ювілею міського театру [48, с. 2591]. З'явилась пропозиція про створення та утримування театрів-кінематографів [19, с. 811–851].

Благодійна діяльність займала чинне місце серед справ міських голів. М. І. Мойсеєв асигнував по 1000 руб. для населення міста Париж та Сербії, що постраждало від повені [23, с. 527–528; 41, с. 1234]. Відбулись пожертви коштів на прохання Херсонського міського голови для встановлення пам'ятника імператору Олександрові II в м. Херсон [27, с. 9], на спорудження пам'ятника князю Ярославу Мудрому в м. Ярославль [48, с. 2579] та для пам'ятника поету Лермонтову в м. Пенза [38, с. 3162]. Міський житель п. Ефруссі надав 2 000 руб. в розпорядження Миколи Івановича для благодійних цілей [56, с. 2347]; в притулку імені графині Аллопеус М. І. Мойсеєв утвердив стипендію [57, с. 1565–1566].

Всі публічні особи, пов'язані з місцевим самоврядуванням, мали брати участь у громадських товариствах. М. І. Мойсеєв був керуючим або членом декількох товариств: «Одеського городского попечительства Детских приютов ведомства

учреждений Императрицы Марии» [58, с. 397], «Одесского отделения, состоящего под Августейшим покровительством Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Марии Федоровны, о слепых» [58, с. 398; 59, с. 150], «Общества для помощи бедным г. Одессы, состоящего под Августейшим покровительством Государыни Императрицы Марии Федоровны» [58, с. 400], «Одесской Стурдзовской общины сердобольных сестер» [58, с. 402; 59, с. 158].

Внесок у сферу санітарного стану Одеси М. І. Мойсеєва був значним. Відбулось створення комісії для розробки питання соціального забезпечення робочих міського водогону у випадку старості, інвалідності або смерті [60, с. 3134–3135]; виконавчої курортної комісії [50, с. 2547]; проекту постанов для відкриття та утримання приміщень в м. Одесі для паломників та санітарний нагляд за ними [17, с. 2343–2344].

Виявились деякі складності з роботою Бактеріологічної станції — антидифтерійна сироватка мала бути визнана якісною, а Імператорський інститут експериментальної медицини та Харківський бактеріологічний інститут не бажали відмовитись від своїх претензій та звинувачень [41, с. 1231]. Але були і позитивні зрушення: відновлення посади завідувача Бактеріологічної станції [60, с. 3142; 40, с. 1569]; створення комісії для розробки інструкцій щодо завідування Бактеріологічною станцією [31, с. 1948]; узгодження питання з Херсонським губернським земством відносно утримання та розширення одеської Бактеріологічної станції — спільні витрати земства та міського управління, створення земського інституту розробки та виготовлення сироватки [22, с. 1154–1156; 61, с. 3302–3305, 3311].

Міські скотобійні мали передаватись в управління особливій комісії управи [16, с. 3100–3103] та було ініційовано створення скотобійних камер для очищення нутрощів тварин при міських скотобійнях [18, с. 2792–2794].

Увагу привертають дії Миколи Івановича для поліпшення епідеміологічної ситуації в Одесі: клопотання про позику у банку Одеси для заходів з попередження епідемії холери [16, с. 3098], купівля містом 5 карет для перевезення хворих холерою (дві карети були дарунком гласних Л. Жданова та П. Карзінова), клопотання на ім'я міністра фінансів про звільнення карет від мита [16, с. 3099], позика та асигнування коштів

на боротьбу з епідеміями [17, с. 2344–2345; 53, с. 1997; 62, с. 2153; 43, с. 1–2; 20, с. 2307–2311], клопотання про нештампування паспортів осіб, що виїжджають з міста, тому що на той час (вересень 1910 р.) епідемія притишилась та йшла на спад [56, с. 2340], звернення до медичного факультету про створення звіту про стан чумної та холерної епідемії та проведення заходів по боротьбі з епідеміями [56, с. 2352–2353], клопотання від Виконавчої санітарної комісії про визнання міста Одеси «благополучним по чуме» і прохання про надання вказівок для Портового управління в плані необхідних заходів запобігання поширенню епідемії [22, с. 1160–1161; 24, с. 1580].

Таким чином, за 1908–1913 рр. М. І. Мойсеевим було здійснено значний внесок у політичне, соціально-економічне та культурне життя Одеси. Він завершив справу відкриття Міського громадського банку та Одеського міського ломбарду, підписав контракт з бельгійським інженером Р. Легоде щодо спорудження нової електростанції, домовився за пільговий проїзд для учнів та студентів електричним трамваєм, асигнував кошти для розбору та систематизації старих справ міського архіву, що мають відношення до історії Одеси, опікувався діяльністю Бактеріологічної станції, досягнув високих результатів у боротьбі з епідеміями. Питання культурно-освітнього та санітарно-епідеміологічного характеру не поступались у важливості соціально-економічним питанням, оскільки вони були тісно пов'язані й впливали одне на одного. Микола Іванович був представником плеяди міських головів Одеси, що, використовуючи всі свої можливості як представників влади, опікунів, меценатів та освічених людей, намагались зробити «нове життя» на Півдні України — створення мережі навчальних закладів, читалень та бібліотеки, культурних товариств, опікунських організацій, притулків, міського театру та нових лікувально-санаторних установ.

Література та джерела

1. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1885 г. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1885. — 387 с.
2. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1889 г. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1888. — 479 с.
3. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1890 г. — Одесса: Тип. штаба Одесского военного округа, 1889. — 526 с.
4. Известия Одесской городской думы (далі — ИОГД). — 1908. — № 2.

5. Одесские новости (далее — ОН). — 1905. — 29 апреля.
6. Вся Одесса: Адресная и справочная книга г. Одессы на 1907 г. — Одесса: Издание Л. А. Лисянского, 1907. — 718 с.
7. Крылов-Толстикевич А. Придворный календарь на 1915 год. Комментарии. — Москва, 2015. — С. 437. — Режим доступа: <https://books.google.com.ua/books?id=-Y01BwAAQBAJ&pg=PA437&lpg=PA437&dq=%D0%BC%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2+%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9+%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&source=bl&ots=1uL5EG64U0&sig=h7XSgIFb6j0Jn8iSn6gd4FBIm5s&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiXgK0ljpLaAhVECCwKHSQjAV44ChDoAQhUMAc#v=onepage&q=%D0%BC%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%20%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9%20%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&f=false>. — Дата звернення:10.12.2018.
8. ОН. — 1897. — 27 января.
9. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 16. — Оп. 84. — Спр. 115. — 21 арк.
10. ИОГД. — 1912. — № 7–8.
11. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 1913. — 8 арк.
12. ИОГД. — 1908. — № 4.
13. ОН. — 1913. — 15(28) июня.
14. Малахов В. П. Одесса, 1900–1920. Люди... События... Факты... / В. П. Малахов, Б. А. Степаненко. — Одесса: Optimum, 2004. — 488 с.
15. ИОГД. — 1909. — № 5–6.
16. ИОГД. — 1908. — № 20.
17. ИОГД. — 1909. — № 19–20.
18. ИОГД. — 1909. — № 23–24.
19. ИОГД. — 1912. — № 5–6.
20. ИОГД. — 1911. — № 21–22.
21. ИОГД. — 1908. — № 11–12.
22. ИОГД. — 1911. — № 9–10.
23. ИОГД. — 1910. — № 5.
24. ИОГД. — 1911. — № 13–14.
25. ИОГД. — 1912. — № 3–4.
26. ИОГД. — 1910. — № 11–12.
27. ИОГД. — 1912. — № 1–2.
28. ИОГД. — 1910. — № 23–24.
29. ИОГД. — 1911. — № 11–12.
30. ИОГД. — 1908. — № 22.
31. ИОГД. — 1909. — № 15–16.
32. ИОГД. — 1912. — № 15–16.
33. ИОГД. — 1911. — № 19–20.
34. ИОГД. — 1909. — № 1–2.
35. ИОГД. — 1909. — № 11–12.

36. ИОГД. — 1912. — № 9-10.
37. ИОГД. — 1912. — № 11-12.
38. ИОГД. — 1912. — № 21-22.
39. ИОГД. — 1912. — № 13-14.
40. ИОГД. — 1909. — № 13-14.
41. ИОГД. — 1910. — № 9-10.
42. ИОГД. — 1911. — № 5-6.
43. ИОГД. — 1911. — № 1-2.
44. ИОГД. — 1911. — № 3-4.
45. ИОГД. — 1910. — № 7-8.
46. ИОГД. — 1908. — № 8.
47. ИОГД. — 1911. — № 7-8.
48. ИОГД. — 1912. — № 17-18.
49. ИОГД. — 1908. — № 15-16.
50. ИОГД. — 1910. — № 21-22.
51. ИОГД. — 1912. — № 19-20.
52. ДАОО. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 1586. — 266 арк.
53. ИОГД. — 1910. — № 15-16.
54. ИОГД. — 1910. — № 13-14.
55. ИОГД. — 1911. — № 23-24.
56. ИОГД. — 1910. — № 19-20.
57. ИОГД. — 1909. — № 9.
58. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1911 г. — Одесса: Одесские новости, 1911. — 339 с.
59. Вся Одесса: Адресная и справочная книга всей Одессы с отделом Одесский уезд на 1912 г. — Одесса: Одесские новости, 1912. — 420 с.
60. ИОГД. — 1908. — № 20.
61. ИОГД. — 1912. — № 23-24.
62. ИОГД. — 1910. — № 17-18.

REFERENCES

1. PRINTING HOUSE THE HEADQUARTERS OF THE ODESSA MILITARY DISTRICT(1885) Adres-kalendar' Odesskoho Hradonachal'stvana 1885 hod: spravochnoe yzdanye— *Address-calendarofthe Odessa CityAdministrationfor 1885: the referenceedition.* Odessa. (In Russian).
2. PRINTING HOUSE THE HEADQUARTERS OF THE ODESSA MILITARY DISTRICT (1888) Adres-kalendar' OdesskohoHradonachal'stvana 1889 hod: spravochnoe yzdanye— *Address-calendarofthe Odessa CityAdministrationfor 1885: the referenceedition.* Odessa. (In Russian).
3. PRINTING HOUSE THE HEADQUARTERS OF THE ODESSA MILITARY DISTRICT (1889) Adres-kalendar' Odesskoho Hradonachal'stvana 1890 hod: spravochnoeyzdanye— *Address-calen-*

- darofthe Odessa City Administrationfor 1885: the referenceedition.* Odessa. (In Russian).
4. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News.* — № 2. (In Russian).
 5. Odesskie novosti — *Odessa news*(1905) April 29th. (In Russian).
 6. EDITION BYL. A. LISYANSKY (1907) Vsya Odessa: Adresnaya i spravochnaya kniga g. Odessy na 1907 g. — *All Odessa: Address and Reference Book of Odessa in 1907.* Odessa. (In Russian).
 7. KRYLOV-TOLSTIKOVICH A. (2015) Pridvornyy kalendar' na 1915 god. Kommentarii. — *Thecourtcalendarfor 1915.Comments.* [Online] — Moscow. Availablefrom:<https://books.google.com.ua/books?id=-Y01BwAAQBAJ&pg=PA437&lpg=PA437&dq=%D0%BC%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2+%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9+%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&source=bl&ots=1uL5EG64U0&sig=h7XSgIFb6j0Jn8iSn6gd4FBlm5s&hl=uk&sa=X&ved=0ahUKEwiXgKOljpLaAhVECCwKHSQjAV44ChDoAQhUMAc#v=onepage&q=%D0%BC%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%B5%D0%B2%20%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9%20%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&f=false> [Accessed: 12thDecember 2018].(In Russian).
 8. Odesskie novosti — *Odessa news*(1897) January 27th. (In Russian).
 9. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region.*Fond 16.Opis 84. Sprava115. (In Russian).
 10. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 7–8. (In Russian).
 11. DerzhavnyyarkhivOdes'koyioblasti — *TheStatearchivesof OdessaRegion.*Fond 2.Opis 8. Sprava1913. (In Russian).
 12. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News.* — № 4. (In Russian).
 13. Odesskienovosti — *Odessa news*(1913) Juny15(28)th. (In Russian).
 14. Malakhov V. P. (2004) Odessa, 1900–1920 / Lyudi... Sobytiya... Fakty... — *Odessa, 1900–1920 / People... Events... Facts...Odessa: Optimum.*(In Russian).
 15. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 5–6. (In Russian).
 16. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News.* — № 20. (In Russian).
 17. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 19–20. (In Russian).
 18. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 23–24. (In Russian).
 19. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 5–6. (In Russian).
 20. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 21–22. (In Russian).

21. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News.* — № 11-12. (In Russian).
22. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 9-10. (In Russian).
23. 23.Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News.* — № 5. (In Russian).
24. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 13-14. (In Russian).
25. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 3-4. (In Russian).
26. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News.* — № 11-12. (In Russian).
27. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 1-2. (In Russian).
28. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News.* — № 23-24. (In Russian).
29. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 11-12. (In Russian).
30. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News.* — № 22. (In Russian).
31. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 15-16. (In Russian).
32. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 15-16. (In Russian).
33. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 19-20. (In Russian).
34. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 1-2. (In Russian).
35. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 11-12. (In Russian).
36. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 9-10. (In Russian).
37. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 11-12. (In Russian).
38. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 21-22. (In Russian).
39. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News.* — № 13-14. (In Russian).
40. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News.* — № 13-14. (In Russian).
41. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News.* — № 9-10. (In Russian).
42. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 5-6. (In Russian).
43. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News.* — № 1-2. (In Russian).

44. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News*. — № 3-4. (In Russian).
45. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News*. — № 7-8. (In Russian).
46. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News*. — № 8. (In Russian).
47. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News*. — № 7-8. (In Russian).
48. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News*. — № 17-18. (In Russian).
49. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News*. — № 15-16. (In Russian).
50. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News*. — № 21-22. (In Russian).
51. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News*. — № 19-20. (In Russian).
52. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti — *The State archives of Odessa Region*. Fond 4.Opis1. Sprava1586. (In Russian).
53. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News*. — № 15-16. (In Russian).
54. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News*. — № 13-14. (In Russian).
55. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1911) — *Odessa City Duma News*. — № 23-24. (In Russian).
56. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News*. — № 19-20. (In Russian).
57. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1909) — *Odessa City Duma News*. — № 9. (In Russian).
58. PRINTING HOUSE THE ODESSA NEWS (1911) *Vsya Odessa: Adresnaya i spravochnaya kniga vsey Odessy s otdelom Odesskiy uyez-dna 1911 g.* — *All of Odessa: Address and reference book of the whole of Odessa with the department of Odessa County in 1911*. Odessa. (In Russian).
59. PRINTING HOUSE THE ODESSA NEWS (1912) *Vsya Odessa: Adresnaya i spravochnaya kniga vsey Odessy s otdelom Odesskiy uyez-dna 1912 g.* — *All of Odessa: Address and reference book of the whole of Odessa with the department of Odessa County in 1912*. Odessa. (In Russian).
60. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1908) — *Odessa City Duma News*. — № 20. (In Russian).
61. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1912) — *Odessa City Duma News*. — № 23-24. (In Russian).
62. Yzvestyya Odesskoy horodskoy dumy (1910) — *Odessa City Duma News*. — № 17-18. (In Russian).

Надійшла до редакції 13.11.2018 р.